

Het Kapittelboek van de Ninoofse abdij (1185-1652)

Inleiding

Het *liber capituli* of het kapittelboek is in het Nederlandse taalgebied een weinig bestudeerd onderwerp, dit in tegenstelling tot Frankrijk of Duitsland¹. Dit komt vermoedelijk omdat bij ons zeer weinig middeleeuwse kapittelboeken in hun oorspronkelijke vorm bewaard bleven. *Martyrologia* en *necrologia* zijn immers meestal als afzonderlijke boeken overgeleverd en worden ook als een afzonderlijk gegeven bestudeerd². De studie van het twaalfde-eeuwse kapittelboek van de Ninoofse premonstratenzer abdij³ is van bijzonder belang, niet alleen omdat het voor de Nederlanden een zeldzaam exemplaar is, maar ook omdat het in Europa een van de oudst bewaarde voorbeelden voor de premonstratenzer orde is.

1. Wat is een kapittelboek?

Een kapittelboek is een verzamelhandschrift, waarin de teksten die tijdens de liturgie van het kapittel gebruikt werden, zijn samengebracht⁴. Het *pars pro toto* nemend wordt het kapittelboek vaak met de term *martyrologium* aangeduid. Dit is tevens de reden waarom de term *liber capituli* zo weinig is overgeleverd⁵.

¹ Voor het Duitse taalgebied verwijzen wij naar Hofmeister, 'Das Totengedächtnis', 189-200; Sauer, *Fundatio und Memoria*, 51-53, 60-61. Voor het Franse taalgebied: Huglo, 'L'office de prime', 11-16; Lauwers, *La mémoire des ancêtres*, 104-108, 110, 114-117, 507-510; Lemaître, 'Liber capituli', 625-648; Lemaître, 'Aux origines de l'office du chapitre', 365-369; Lemaître, *Répertoire*, 39-40, 94-95.

² Dergelijke afzonderlijke aanpak blijkt uit de bekende reeks "Typologie des sources du moyen âge occidental" (Brepols, Turnhout), waarin beide fenomenen afzonderlijk worden behandeld: Huyghebaert, *Les documents nécrologiques* en Dubois, *Les martyrologes* en de bijhorende *Mise à jour* door respectievelijk Lemaître en Dubois.

³ Ninove: België, provincie Oost-Vlaanderen. De premonstratenzer abdij werd gesticht in 1137 (Mersch en Wauthez-Glade, 'Abbaye de Ninove', 485-535).

⁴ Overgaauw, *Les martyrologes*, 24-25.

⁵ Te Averbode is er in de 15de eeuw sprake van een *liber capitularis* (Overgaauw, *Les martyrologes*, 240).

De kapittelliturgie stoelt op een zeer oude traditie die teruggaat op de Regel van Benedictus en die in bijna alle middeleeuwse kloosterorden is overgenomen⁶. Het kapittel, ook wel schuldkapittel genoemd, vond dagelijks plaats in de kapittelzaal onmiddellijk na de priem. Alvorens na de ochtendliturgie aan de arbeid te gaan, was het een moment van disciplinaire bezinning en van communicatie. In de tweede statutenredactie van de orde van Prémontré (1154) wordt in het hoofdstuk *De capitulo* het verloop van het kapittel beschreven⁷. Na het gebed geeft de lector de plaats van de dag in de maancyclus aan en leest wat in de kalender (*martyrologium*) geschreven staat. Hij vervolgt met de lectuur van de Regel, leest dan de namen voor van diegenen die een dienst moeten vervullen en vervolgt met de namen van de personen wier afsterven die dag in de kalender (*necrologium*) genoteerd staat. Meldingen van wie elders is overleden, gebeuren door de cantor. Daarna volgt het schuldkapittel. Voor de opname in de *fraternitas* kan op het einde van het kapittel een niet-kloosterling worden binnengeleid. De 'broederschap' wordt hem toegekend *per librum* of 'met het boek'. Het kapittel eindigt met de psalm *De profundis* voor alle bisschoppen, abten, broeders en zusters van de orde.

Uit de statuten van Prémontré blijkt dat het *martyrologium* en *necrologium* de vaste kern van het kapittelboek uitmaakten, dat doorgaans wordt aangeduid met de term *kalendarium*⁸. Ook de Regel waaruit dagelijks werd voorgelezen, is daar een vast onderdeel van, samen met een reeks liturgische teksten, die te maken hebben met occasionele gebeurtenissen die in het kapittel plaatsvonden, zoals de intrede in het klooster, de opname in de *fraternitas* en de voetwassing (*mandatum*).

2. Het Ninoofse kapittelboek: codicologische analyse

In het Rijksarchief te Beveren, waar zich het Ninoofse abdijarchief bevindt, bewaart men onder nr. 92 van dit archief een ingebonden

⁶ Lemaître, 'Aux origines de l'office du chapitre', 365-369.

⁷ Lefèvre en Grauwen, ed., *Les statuts de Prémontré*, 6-8. Een overzicht van de kapittelliturgie van de orde van Prémontré geeft Lefèvre, 'Les prières et l'office capitulaire dans la liturgie de Prémontré', 63-68.

⁸ In de eerste (circa 1130) en derde (1236-1238) statutenredactie van de orde van Prémontré wordt het *kalendarium* vermeld onder de verplichte liturgische boeken. De termen *martyrologium* of *necrologium* komen in de opsomming niet voor (Van Waefelghem, ed., *Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré*, 34; Lefèvre, ed., *Les statuts de Prémontré, réformés*, 93).

perkamenten codex van 149 folio's⁹. Op de rug van het boek, dat ingebonden is in karton dat overtrokken is met een dun lederen vlies, staat in goudletters *Martyrologium* gegrift. Een blad heeft het formaat van 19 cm breedte en 26 hoogte. De oorspronkelijke breedte lijkt bij het inbinden te zijn ingekort, gelet op de randnotities die gedeeltelijk zijn weggesneden. De foliëring van het boek is modern. Ze is aanvankelijk gebeurd met een fijne pen en loopt van 1 tot 109, vervolgens van 134 tot 139, dan van 110 tot 133, en ten slotte van 140 tot 149. Dit wil zeggen dat toen de foliëring in inkt werd aangebracht, er een katern verkeerd stak. Bij het inbinden van het huidige volume heeft men de folio's opnieuw in de juiste inhoudelijke volgorde gestoken en heeft een hand in potlood vanaf folio 110 tot 139 een tweede foliëring aangebracht¹⁰. Beide foliëringen zijn vermoedelijk aangebracht in de periode dat de Staat het abdijarchief verwierf en klasseerde.

Het handschrift bevat volgende onderdelen:

- Fol. 1 tot 4 brengen varia, meestal met een kroniekkarakter (13de-16de eeuw). Deze bladen, die een ander formaat hebben dan die van het grote corpus, zijn duidelijk later toegevoegd.
- Fol. 5 tot 75vo bevatten het eigenlijke *martyrologium*.
- Fol. 76 was oorspronkelijk een leeg blad van de laatste katern van het *martyrologium* en is in de dertiende eeuw volgeschreven met een korte tekst over Augustinus en over Pasen (recto) en met enkele kroniekgegevens (verso).
- Fol. 77 tot 137vo bevatten het *necrologium*.
- Van fol. 137vo (onderaan) tot 149 volgt het meest rommelige en het slechtst bewaarde gedeelte. Fol. 138 en 139 waren oorspronkelijk blanco bladen van de laatste katern van het *necrologium*. Ze bevatten een dertiende-eeuws schrift met gebeden voor het *mandatum* (gebod tot

⁹ Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', 485-492. Na de afschaffing van de abdij in 1796 onder het Franse Bewind kwam het archief in 1812 in het Gentse staatsarchief terecht. Het Ninoofse abdijarchief is sinds 1950 op de dool. Het is achtereenvolgens bewaard in het Rijksarchief te Gent, te Ronse, opnieuw te Gent en nu te Beveren. In 2006/2008 is door Eddy Put en C. Peersman een nieuwe inventaris opgemaakt. We volgen de nummering van de nieuwe inventaris.

¹⁰ Op fol. 1 en 149 noteerde een hand (vermoedelijk J. de Saint-Genois, archivaris te Gent na 1830 in het begin van de Belgische periode) in inkt: "149 feuillets, J.D.S.G". De hand die met potlood corrigeerde, schreef fol. 149vo: "149 et dernier feuillet, A. Diegerick".

voetwassing)¹¹ en enkele varia, waaronder twee teksten in verband met de *fraternitas*. Fol. 140 tot 146 vormen een eigen katern van vier dubbelbladen met de Regel van Augustinus, waarin de eerste hoofdstukken ontbreken, omdat het eerste blad van de katern is weggesneden. Daarna volgt nog een dubbelblad (fol. 147-148) met een aantal gebeden en rituelen in verband met de inkleding en de *fraternitas*. Fol. 148vo is onleesbaar en fol. 149 is een schutblad genomen uit een andere codex.

De perkamenten folio's waren oorspronkelijk niet genummerd en bevatten ook geen custoden of reclamen voor de aanduiding van de volgorde van de katernen¹². Het boek heeft geen titelblad en ook geen enkel onderdeel begint met een titel¹³. Het oudste geschrift van het *necrologium* is nauwkeurig te dateren: de eerste hand schreef tussen 1185 en 1188¹⁴. Het *martyrologium*, de Regel en het formulier van de inkledingsrituelen (fol. 5-75vo, 140-146vo, 147-148vo) zijn van één hand, die een pregotisch boekenschrift produceerde dat dezelfde kenmerken vertoont als de stijl van de eerste hand van het *necrologium*¹⁵. De eenheid in het kalendersysteem van het *martyrologium* en van het *necrologium* wijst op eenheid in de redactiewerk voor het ganse kapittelboek. We mogen ervan uitgaan dat onder het abbatiaat van Arnoldus (1185-1190), een abbatiaat dat bekendstaat om zijn boekenproductie, de essentiële onderdelen van het huidige kapittelboek zijn geschreven¹⁶.

¹¹ Dit *mandatum* had volgens de liturgische voorschriften plaats in het kapittel voor de complete op elke zaterdag van de vasten en op Witte Donderdag; zie Lefèvre, ed., *L'ordinaire de Prémontré*, 51-52 en 59-62.

¹² De rug van de katernen is zo stevig ingebonden dat het onmogelijk was de volledige katernenstructuur van de codex na te gaan zonder schade toe te brengen aan het handschrift. Bij een restauratie, die dringend nodig is, is een grondige analyse van de katernenstructuur wenselijk.

¹³ De belangrijkste versiering betreft de eerste letter van het eigenlijke *martyrologium*. Blijkbaar werd hiermee ook het begin van het kapittelboek geaccentueerd.

¹⁴ Na de dood van abt Gerardus op 28 september 1185 (eerste hand) en vóór de dood van Walter I van Ledeberg op 18 november 1188 (tweede hand).

¹⁵ Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 20-21.

¹⁶ De kalligraaf of een van de kalligrafen zou de Ninoofse kanunnik Damiaan kunnen zijn, de broer van abt Arnoldus. Van Damiaan is geweten dat hij in die periode in het scriptorium actief was en onder meer een *passionale* kopieerde. We identificeerden *passionale* met *martyrologium* (Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 20-24) en besloten daaruit dat Damiaan zowel de kalligraaf van het Ninoofse kapittelboek was als van het *Liber Miraculorum*, dat dezelfde schrijfstijl vertoont. Kritiek hierop leverde Declercq in: 'De ontzagwekkende macht van Sint Cornelis' 120. Het is dus juist het kapittelboek te zien als het werk van de scriptoriumomgeving van Damiaan, wat uiteraard

Hoe zag het kapittelboek er oorspronkelijk uit? Wat was de oorspronkelijke volgorde van de onderdelen? Is het in de loop der eeuwen herhaaldelijk heringebonden, aangevuld en herschikt? Dat de Regel van Augustinus nu na het *necrologium* zit, komt alleszins niet overeen met de volgorde van de kapittelliturgie¹⁷. Bezitten we het volledige kapittelboek? De Ninoofse abdijschrijver Godfried Van Elshout geeft in zijn *Chronotaxis* uit 1652 twee aanwijzingen die een gedeeltelijk antwoord brengen¹⁸. De *Chronotaxis*, waarvan alleen het eerste deel bewaard is, brengt een chronologisch overzicht van alle gebeurtenissen en schenkingen vanaf de stichting van de abdij in 1137 tot 1197, met verwijzing naar de gebruikte bronnen. Van Elshout verwijst hierbij op twee manieren naar het *Martyrologium* (hier gebruikt als aanduiding voor het kapittelboek). Een keer verwijst hij naar een tekst *ante martyrologium capituli in pergamento*¹⁹. Hij verwijst hierbij naar de aparte kleinere folio's met kroniekgegevens, die zich inderdaad nog steeds vooraan in het kapittelboek bevinden (fol. 1-4). Zeventien keer verwijst hij echter naar teksten *post martyrologium pergamenum, in pergamento post martyrologium abbatiale, in notis post antiquum martyrologium*²⁰. Die verwijzingen komen voor bij teksten over de oudste goederenschenken in de periode 1139-1165. De meeste van de door Van Elshout genoemde schenkingen kennen we alleen uit zijn *Chronotaxis*. Ze stonden genoteerd in een annex die achteraan in het kapittelboek stak. Die bijlage zit thans niet meer in de band en is ook elders niet in het abdijsarchief te vinden. Wanneer is ze uit het kapittelboek verwijderd en waarom? Maakte ze van in het begin deel uit van het kapittelboek? Een vergelijking met het kapittelboek van de abdij van Prémontré kan enig licht brengen. Dit *Martyrologium*, thans aanwezig in de stadsbibliotheek van Soissons, is ongeveer even oud als het Ninoofse²¹.

Damiaan als kopiist niet uitsluit (Van de Perre, 'Is Damiaan de auteur van het Mirakelboek?', 255-256').

¹⁷ Ten opzichte van het verloop van de kapittelliturgie zou men de Regel eerder verwachten tussen de tekst van het *martyrologium* en het *necrologium*, zoals te Prémontré en te Arnstein, en niet achteraan het kapittelboek.

¹⁸ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 70.

¹⁹ *Ibidem*, fol. 57.

²⁰ *Ibidem*, fol. 8vo, 9, 23, 25, 25vo en passim.

²¹ De codex is uitvoerig beschreven in: Van Waefelghem, ed., *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré*, 1-5 en Overgaauw, *Les martyrologes*, 231-237. Overgaauw maakt een onderscheid tussen *necrologium* en *obituarium*. De eerste term reserveert hij voor de memorie van de eigen kloosterlingen, de tweede voor de memorie van externen. Dit onderscheid lijkt ons niet werkbaar. Zie hierover eveneens Huyghebaert en Lemaître, *Les documents nécrologiques. Mise à jour du fascicule*, 11-12.

De boekband uit de zeventiende eeuw bevat een verzameling teksten die op verschillende tijdstippen zijn geschreven:

- statuten (14de eeuw)
- *martyrologium* (ca. 1178)
- gebeden voor het *mandatum* op Witte Donderdag (ca. 1178)
- professieformule en Regel van Augustinus (14de-17de eeuw)
- *necrologium* (ca. 1178)
- *obituarium* van de schenkers (ca. 1178)
- schenkingen ten behoeve van de pitantie (13de eeuw).

Een gelijkaardige opbouw heeft eveneens het kapittelboek van Arnstein, waarvan het grootste gedeelte van de tekst op het einde van de dertiende eeuw tot stand kwam en dat in zijn huidige ingebonden vorm in de zeventiende eeuw gestalte kreeg²².

In het kapittelboek van Prémontré zijn de commemoraties met de namen van de schenkers in een apart deel gerubriceerd, dat na het gewone *necrologium* komt. Ook hun namen zijn gerangschikt volgens de kalender²³. Die tendens tot apart rubriceren zien we ook in andere *necrologia*, zoals in dat van de abdij van Averbode (1247-1248) en van Park (eerste helft zestiende eeuw), waar de commemoraties in drie categorieën worden opgedeeld: die van bisschoppen, abten en priesters, die van broeders en zusters, en die van *fratres ad succurrendum* en weldoeners²⁴. Over de juiste structuur van het verloren perkamenten aanhangsel van het Ninoofse *Martyrologium*, blijven we in het duister tasten. Maar het zou kunnen dat in de oudste lagen van het Ninoofse *necrologium* alleen namen en geen schenkingen vermeld zijn, omdat die apart gerubriceerd werden in de perkamenten bijlage.

²² Beckers, ed., *Das Necrologium der vormaligen Prämonstratenser-Abtei Arnstein*. Beckers geeft naast de tekstuitgave van het *necrologium* eveneens een overzicht van het ganse kapittelboek.

²³ Het *necrologium* van de kloosterlingen en het *obituarium* van de schenkers zijn apart uitgegeven: Van Waefelghem, ed., *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré*; Evers, ed., *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré*. De rest van het kapittelboek van Prémontré is onuitgegeven gebleven.

²⁴ Voor Park: Brussel, KB, Hs., nr. 11563-11564; uitgave van het *necrologium* door Van Waefelghem, ed., *Le nécrologe de l'Abbaye du Parc*. Voor Averbode: Averbode, Abdijarchief, I, reg. 107; uitgave door Slechten, ed., *Necrologium*. De drie rubrieken zijn: *episcoporum, abbatum et sacerdotum* (waaronder ook de landsheren); *fratrum et sororum*; *ad succurrendum et benefactorum*. Te Averbode is die laatste categorie gesplitst gerubriceerd.

Concluderend kunnen we stellen dat het huidige Ninoofse kapittelboek vergeleken met de toestand in 1652 zeker één bijvoegsel is kwijtgespeeld, maar dat de belangrijkste onderdelen toch als één geheel bewaard zijn gebleven. Op basis van Van Elshout weten we eveneens dat het middeleeuwse kapittelboek in 1652 niet meer gebruikt werd.

Rest de vraag waarom er zo weinig kapittelboeken binnen de orde van Prémontré in hun oorspronkelijke samenstelling zijn overgeleverd. In de Nederlanden heeft de abdij van Park een beknopt kapittelboek nagelaten, daterend uit de eerste helft van de zestiende eeuw, waarin een *martyrologium* en een *necrologium* voorkomen, geschreven door dezelfde hand, met daarbij een uittreksel uit de Regel²⁵. Hetzelfde geldt voor de abdij van Berne, waar het kapittelboek stamt uit 1574²⁶. Daar is de eenheid *martyrologium-necrologium* het meest zichtbaar, omdat beide teksten parallel in twee kolommen op hetzelfde blad zijn neergeschreven. Maar meestal is het *necrologium* los van het *martyrologium* overgeleverd. Dit is het geval te Averbode, waar beide teksten uit de dertiende eeuw stammen en vermoedelijk oorspronkelijk een geheel vormden²⁷. Te Grimbergen is eveneens een *martyrologium* uit de dertiende eeuw (1231) bewaard, dat thans is ingebonden samen met een *necrologium* uit de vijftiende eeuw, terwijl in het archief ook een afzonderlijk *necrologium* berust dat contemporain met het *martyrologium* is²⁸. Ook hier is de oorspronkelijke eenheid verbroken.

Waarom is het oorspronkelijke concept van het middeleeuwse kapittelboek in de moderne tijd losgelaten? Het *martyrologium* van Tongerlo, bewaard te Brussel, maakt de reden duidelijk²⁹. Het bevat, verenigd in één band, een gedrukt *Martyrologium Romanum* uitgegeven bij Plantijn in 1613 en een met de hand geschreven *necrologium* uit 1615. De orde van Prémontré schakelde na de contrareformatie over

²⁵ Het handschrift is uitvoerig beschreven door Overgaauw, *Les martyrologes*, 241-244. Hij dateert 1515-1543.

²⁶ Mechelen, AA, Praemonstratensia, Berne, nr. 1.

²⁷ Beide handschriften berusten te Averbode, Abdijarchief, I, reg. 107 (*necrologium*) en IV, hs. 48 (*martyrologium*).

²⁸ Grimbergen, Abdijarchief, Kl. II, 27 en Kl. II, 26.

²⁹ Brussel, KB, Hs., nr. 20748. Een ouder *necrologium* (1366-1367) dat eveneens met een ouder *martyrologium* in één band verenigd is, wordt bewaard te Tongerlo, Abdijarchief, sect. I, 99 (Van Spilbeeck, *Necrologium*, V-VII).

op de geüniformeerde Romeinse liturgie³⁰. De middeleeuwse *martyrologia* die van klooster tot klooster verschilden, werden loutere archiefstukken of verdwenen gewoon. Het *necrologium* daarentegen bleef een lokaal handschriftelijk levend document, dat men losmaakte uit het oude kapittelboek. Vervolgens nam men dikwijls het initiatief om het oude *necrologium* te herschrijven. Na enkele eeuwen van gebruik was dit document versleten of waren de pagina's volgeschreven. Te Ninove werd in 1652 door Franciscus Charité een kopie gemaakt van het oude *necrologium* (obituarium A). Het nieuwe *necrologium* (obituarium B) werd een apart boek³¹. Het oude kapittelboek werd een louter archiefstuk. Dit tweede *necrologium* bleef in gebruik tot 1694.

3. Het Ninoofse kapittelboek: inhoudelijke analyse

A. Het martyrologium

De Nederlander Overgaauw bestudeerde de *martyrologia* van de oude bisdommen Utrecht en Luik als een apart corpus. Voor de orde van Prémontré selecteerde hij vier *martyrologia*: Prémontré, Averbode, Park en Berne³². De *martyrologia* van de twaalfde eeuw gebruikten de tekst van Usuardus, aangevuld met teksten uit andere bronnen. Voor de orde van Prémontré komen die aanvullingen uit het *martyrologium* van Hiëronymus, uit dat van Adon en uit lokale bronnen. Op basis van dit zeer beperkte materiaal stelde hij vast dat de *martyrologia* van Averbode en Park gelijklopend waren, terwijl dat van Prémontré (het oudste) op meerdere plaatsen afweek. Toch vond hij voldoende gelijkenis tussen die drie om te besluiten: "L'ordre prémontré avait un Martyrologe qui lui était propre"³³. Als hypothetisch prototypehandschrift stelt hij een tekst uit Noord-Frankrijk voorop, geschreven kort na 1158.

³⁰ Lefèvre, *La liturgie de Prémontré*, 21-25.

³¹ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 93. Per dag is één pagina voorzien. In het oude *necrologium* waren dit drie dagen per pagina. De tekst is voorafgegaan door zeven korte uittreksels uit de Regel.

³² Overgaauw, *Les martyrologes*, 194-249.

³³ *Ibidem*, 229.

Het *martyrologium* van Berne is het buitenbeentje van de vier³⁴. Het is beknopter dan de drie vorige, omdat alle toevoegingen uit het *martyrologium* van Hiëronymus ontbreken. Overgaauw ziet twee mogelijkheden: ofwel is Berne niet afhankelijk van het prototypehandschrift van de orde, maar van een ander nog ouder handschrift; ofwel heeft Berne het prototypehandschrift wel gebruikt, maar ingekort. Overgaauw kiest voor de laatste hypothese³⁵.

De studie van het Ninoofse *martyrologium* bracht me echter tot de verrassende conclusie dat de teksten van Berne en Ninove haast identiek zijn. Ik betrok eveneens de *martyrologia* van Grimbergen³⁶ en van Bonne-Espérance³⁷, zoals Ninove twee abdijen uit het voormalige bisdom Kamerijk, in de vergelijking. Grimbergen sluit volkomen aan bij de teksten van Averbode en Park. Bonne-Espérance ligt dicht bij de tekst van Prémontré. Maar de gelijkenis tussen de teksten van Ninove en Berne doet de hypothese van één prototypehandschrift voor de orde wankelen. Berne is geen geïsoleerde afwijking. Vermoedelijk gaan Ninove en Berne op een gezamenlijk ouder voorbeeld terug dat zich zowel binnen als buiten de orde kan situeren³⁸. De oorsprong van de scriptorium- en de handschriftentraditie in de Ninoofse abdij is een nog op te lossen vraagstuk.

B. Het necrologium

In het *necrologium* is de levende polsslag van de geschiedenis te voelen. In de Ninoofse tekst kennen de namen geen andere volgorde dan die van het toeval van de sterfdatum. Die namen zijn ononderbroken vanaf einde twaalfde eeuw tot 1652 in dezelfde codex bijgeschreven.

Over het kalendersysteem ga ik hier niet uitweiden. De kalender is dezelfde als die van het *martyrologium*. De Ninoofse kalender is tevens een liturgische kalender met aanduiding van de feesten en de graad

³⁴ Mechelen, AA, Praemonstratensia, Berne, nr. 1. De tekst is in 1574 geschreven te 's-Hertogenbosch door Arnold van Vessem, tijdens het tweede jaar van de ballingschap aldaar. Een beschrijving van het handschrift geeft Overgaauw, *Les martyrologes*, 244-247.

³⁵ *Ibidem*, 230.

³⁶ Grimbergen, Abdijarchief, Kl. II, 27.

³⁷ Brussel, KB, Hs., nr. 19106.

³⁸ De meest voor de hand liggende hypothese is deze dat zowel Berne als Ninove teruggaan op de liturgie van Laon Saint-Martin. Berne is in 1134 hervormd door Robertus, abt van Mariënweerd, die een kanunnik van Laon was. Mariënweerd zelf was een stichting van Laon (Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, II, 274 en 302-303). Te Ninove was de belangrijke abt Gerardus (1142-1185) eveneens een kanunnik van Laon.

ervan³⁹. Vermeldenswaard is wel dat Pasen op een vaste datum valt, namelijk 27 maart.

Het Ninoofse *necrologium* bevat ruw geschat circa drieduizend commemoraties. Er zijn drie graden in de commemoraties: een vermelding zonder meer, een vermelding met de toevoeging *cui debemus officium* en een vermelding met de uitzonderlijke toevoeging *cui debemus plenum officium*⁴⁰.

Uiteraard biedt een dergelijke hoeveelheid namen gespreid over meer dan vier eeuwen een onschatbare hoeveelheid zijdelingse informatie over het abdijsleden. We krijgen een goed inzicht in de samenstelling en de evolutie van de kloosterpopulatie van de abdij van Ninove zelf, maar ook in die van het moederklooster van Park nabij Leuven en vooral van de Franse zusterabdij van Vermand, met wie Ninove in 1220 een gebedsgemeenschap gesloten had. Alle namen van overleden kloosterlingen werden onderling uitgewisseld⁴¹. Die wisselwerking verliep vlot. Vermand bezat de parochie Denderwindeke nabij Ninove en had daar een proosdij. Via dat kanaal was er tot 1484 regelmatig contact met de Ninoofse abdij. Toen moest omwille van de Bourgondisch-Franse oorlogen Vermand Denderwindeke verlaten en eindigde de facto de overeenkomst. Naast algemene herdenkingen van alle leden van de orde⁴² en gebedsovereenkomsten met andere kloosterorden⁴³ worden ook overeenkomsten vermeld met afzonderlijke abdijen, zoals met de benedictijnen van het nabije Affligem en van het verre Enden (Kornelimünster) bij Aken⁴⁴.

We kunnen de evolutie in de naamgeving vaststellen. De talrijke Germaanse namen verdwijnen na 1200 haast volledig. We zien ook een evolutie in de vormelijkheid van het vernoemen van namen: aanvankelijk

³⁹ Ook opgemerkt door Lefèvre, ed., *L'ordinaire de Prémontré*, XXVI.

⁴⁰ Voor de wetgeving terzake, zie Lefèvre, ed., *L'ordinaire de Prémontré*, 120-123. Zie eveneens mijn synthese in Van de Perre, *De culturele horizon van het middeleeuwse kerkgebouw*, 266-286. Wie meer wilde dan een jaarlijkse commemoratie en bijvoorbeeld een wekelijkse mis wenste, moest hiervoor een kapelanij stichten. Die stichtingen zijn meestal in oorkonden vastgelegd. In het *necrologium* van Ninove zijn er twee gevallen met een maandelijks commemoratie, waaronder een voor abt Johannes van Hartbeke.

⁴¹ De tekst van de overeenkomst is gepubliceerd in: *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, 841. Over Vermand en Denderwindeke zie: Van de Perre en Van Hauwe, 'De geschiedenis van Denderwindeke III', 73-130.

⁴² Lefèvre, 'Quatre services annuels', 124-129.

⁴³ Vermeld worden de gebedsovereenkomsten met de orden van Cluny, Cîteaux, Saint-Victor en Fontevraud.

⁴⁴ Affligem, benedictijnenabdij nabij Aalst. De benedictijnenabdij van Enden was een Europees centrum voor de Corneliusverering. Het vermoeden bestaat dat Ninove zijn Corneliusrelik via deze abdij verwierf. In beide gevallen is de herdenking beperkt tot een jaarlijkse commemoratie.

alleen de voornaam, na 1200 wordt de functie toegevoegd (*abbas, sacerdos et canonicus huius ecclesie*,...), vervolgens duiken vanaf de veertiende eeuw de toenames en achternamen op. We kunnen het sociale netwerk natrekken waarop de abdij steunde. Voor Ninove lijkt dit niet zozeer de lokale bevolking te zijn. In de twaalfde en dertiende eeuw is dit een regionaal netwerk van adel, in de veertiende en vijftiende eeuw van notabele, vaak stedelijke, families, die vaak door de intrede van een zoon banden hadden met de abdij.

Met de eeuwen zien we eveneens de groei van de randnotities: datum van overlijden, duur van het abbatiaat, aard van de schenking. Vanaf de zestiende eeuw, maar vooral na 1600 evolueert de commemoratie, die dan bijna uitsluitend nog de eigen kloosterlingen betreft, in de richting van een korte biografische nota.

Een van de opmerkelijkste vaststellingen is de zeer ruime internationale dimensie van de commemoraties door het opnemen van de namen van abten en proosten van de orde uit gans Europa, van Ierland tot Tsjechië en van Spanje tot Friesland. Die gerichtheid is duidelijk aanwezig vanaf de oudste laag en blijft constant tot circa 1400. Het bewustzijn deel uit te maken van een gestructureerde kloosterorde met een netwerk van abdijen en proosdijen over gans Europa moet vrij sterk zijn geweest. Uiteraard hadden abdijen internationale contacten via het jaarlijkse generaal kapittel, maar gelet op de vrij grote verschillen tussen de verschillende abdijen bij het noemen van namen van te commemoreren abten, moeten we besluiten dat de abdij van Ninove een eigen selectie van namen maakte en een eigen internationaal relatiernetwerk bezat. Dat men te Ninove goed ingelicht was over de structuur van de middeleeuwse orde, blijkt eveneens uit de twee zeer volledige *catalogi* met de namen van de kloosters die men er in handschrift bezat⁴⁵.

De functie en betekenis van het *necrologium* veranderden grondig in de moderne tijd. Dit is ook te Ninove merkbaar. In 1693 trok abt Ferdinand De Moor grote kruisen doorheen het vroegere *necrologium* (obituarium B) en hij herschreef dit helemaal⁴⁶. Zo ontstond het obituarium C, dat loopt tot de Franse Revolutie⁴⁷. Zich beroepend op een analoge

⁴⁵ Uitgegeven door Backmund, *Monasticon Praemonstratense*, III, 365-451.

⁴⁶ Abt De Moor (1685-1698) motiveerde op 22 november 1693 in een korte tekst zijn radicale ingreep om blad na blad van obituarium B onbruikbaar te maken (Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 93, fol. 366).

⁴⁷ Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 94. Dit derde *necrologium* is de netversie van de kladversie die De Moor onderaan de bladen van het tweede *necrologium* heeft aangebracht. Nadien is het bijgehouden tot de Franse Revolutie.

praktijk van abt Libert De Pape (1648-1682) van Park, die in 1669 zijn *necrologium* vernieuwde, besloot De Moor alle namen die niet direct met de Ninoofse abdijschiedenis verbonden waren, te schrappen. Zo verdwenen alle verwijzingen naar Vermand, maar ook die naar de kloosterlingen van Park en naar al die onbekende middeleeuwse abten uit de Europese kloosters. Ook de vele voornamen zonder enige verdere aanduiding werden weggelaten. De Moor herverdeelde de resterende namen over de dagen, zodat het principe dat iemand op zijn sterfdag gememooreerd wordt, verviel. Bij de overgebleven namen voegde hij biografische gegevens toe, die soms zeer interessant zijn, maar tweedehands en vanuit historisch oogpunt met voorzichtigheid moeten gehanteerd worden. Hij voegde zelfs namen van schenkers toe die niet in het oude *necrologium* voorkomen, maar die volgens hem een plaats in de abdijschiedenis verdienden. De Moors *necrologium* heeft bovendien menig historicus misleidt. De auteurs van het *Monasticon belge* gebruikten zijn tekst als een bron om de sterfdag van de Ninoofse abten vast te stellen⁴⁸. Vandaar dat een tekstkritische uitgave van het oudste *necrologium* van groot belang is om een en ander recht te zetten⁴⁹.

C. Teksten in verband met de fraternitas

Achteraan het huidige kapittelboek bevindt zich een beknopt aantal folio's (138-149), die weliswaar een inhoudelijk verband met de kapitelliturgie hebben, maar blijkbaar op een toevallige manier geordend zijn. Het is niet de tekst van de Regel van Augustinus die hier onze aandacht krijgt, maar drie losse korte teksten die verband houden met de *fraternitas* (zie bijlagen). Wat hier volgt is als een kleine aanvulling op de prachtige studie die Bijsterveld en Trio onlangs in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* over dit onderwerp publiceerden⁵⁰.

a. Gebedsformulier voor de opname in de fraternitas (*bijlage 1*)

Folio 147vo-148 bevat een kort liturgisch formulier, dat volgt op de tekst van de inkledingsritus voor kanunniken. Dit korte formulier begint

⁴⁸ Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', 569-525.

⁴⁹ De tekstuitgave van Obituarium A en B zal verschijnen in *Analecta Praemonstratensia* 84 (2008).

⁵⁰ Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap I', 7-48; Idem, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap II', 7-46.

met de eigenlijke opnameformule, vervolgt met een psalm en een litaniegebed en eindigt met een slotgebed. Wolf maakte in zijn recent doctoraat een studie van de liturgie van het inkledingsritueel in de premonstratenzer orde en schenkt veel aandacht aan het Ninoofse formulier, dat zoals hoger uiteengezet, circa 1185 kan gedateerd worden⁵¹. Hij noemt de functie van de Ninoofse tekst, waarvoor hij geen parallellen aanwezig weet binnen de orde, 'ungeklärt'⁵². Hij formuleert een hypothese in de richting van een oud opnameformulier voor de lekenbroeders⁵³.

Dit formulier was ook wijlen Placide Lefèvre, de grote kenner van de liturgiegeschiedenis van de premonstratenzers, bekend. In een korte en nadien vergeten tekst uit 1935 stelt hij dat het formulier gebruikt werd voor de toetreding van tertiariissen, of juist gezegd, voor toetreding tot de '*fraternitas*'⁵⁴. Deze *fraternitas* mag te Ninove niet verward worden met 'de broederschap van Sint-Cornelius', dat een broederschap was voor bedevaarders, die in de Ninoofse abdij de relieken van Sint-Cornelius kwamen vereren en zich door het lidmaatschap onder de bescherming van de heilige plaatsten⁵⁵. De *fraternitas* of *societas* in deze tekst slaat op de opname in de gebedsgemeenschap van het klooster, zoals Egidius van Brugge deze verkreeg (zie volgende punt) of zoals Michaël van Boelare, stalmeester van Vlaanderen, die in 1181 vroeg⁵⁶.

Er zijn sterke argumenten om de visie van Lefèvre bij te treden. De formulering *suscepimus te in manus et orationes et in consortium vere fraternitatis et karitatis* verwijst naar de gebruikelijke woordenschat in verband met de *fraternitas*⁵⁷. En vooral, er bevindt zich een identiek

⁵¹ Wolf, *Trado meipsum ecclesiae*, 44-63.

⁵² *Ibidem*, 59.

⁵³ *Ibidem*, 60; Lefèvre, 'Un formulaire liturgique', 56.

⁵⁴ *Ibidem*, 55-56.

⁵⁵ Van deze broederschap bestaat een ledenlijst voor de jaren 1516-1613, die ingebonden is in de codex van het Ninoofse *Liber miraculorum* (Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 19). Ook in het Ninoofse kapittelboek, fol. 147vo zijn in de marge enkele 14de-eeuwse namen genoteerd van personen die toetraden tot deze broederschap. Wolf en in mindere mate Lefèvre verwarren deze broederschap van Sint-Cornelius met de *fraternitas* of gebedsgemeenschap met het convent (Wolf, *Trado meipsum ecclesiae*, p. 59, noot 133; Lefèvre, 'Un formulaire liturgique', 56).

⁵⁶ *Pro his omnibus* (namelijk zijn bescherming van de abdijsgoederen in zijn dominium) *nobis ecclesia de Ninive debet orationum et fraternitatis beneficium, sicut et nos illi fraternitatis tutelae munimentum* (Hugo, *Annales. Probationes*, II, 232-233).

⁵⁷ Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap I', 17.

formulier in het kapittelboek van Arnstein, dat daar expliciet met de *fraternitas* in verband wordt gebracht⁵⁸. Zoals te Ninove volgt te Arnstein de tekst op het formulier van de inkleding (*Benedictio vestimentorum novitiorum*). In tegenstelling tot Ninove draagt de Arnsteinse tekst wel een titel: *Qualiter societas detur petentibus*. Vermoedelijk gaan beide teksten direct of indirect terug op een liturgisch voorschrift of een voorbeeld dat in de twaalfde eeuw vanuit Prémontré verspreid is. Beide teksten zijn binnen de premonstratenzer orde tot nog toe de enig gekende getuigen van deze ritus⁵⁹.

b. Contractuele verbintenis bij de toekenning van de *fraternitas* (bijlage 2)

Op folio 138vo van het kapittelboek staat een korte tekst waarin gezegd wordt dat wij (de abt en het convent) aan magister Egidius van Brugge, proost van het Sint-Pieterkapittel van Dowaaï, de *fraternitas* verlenen omwille van zijn onbaatzuchtige inzet in een (rechts)zaak die hij voor de Ninoofse abdij met succes afgehandeld heeft. De voordelen van de *fraternitas* worden opgesomd: participatie, zoals een eigen kanunnik, aan de geestelijke goederen van de abdij bij leven en bij dood en inschrijving van de dag van zijn overlijden in het *kalendarium* met het oog op de jaarlijkse plechtige viering van zijn sterfdag. Ten slotte wordt door de abt een speciale rente voorzien voor het geven van een rijkelijke pitantie in de refector van het convent. Uit een andere oorkonde weten wij dat magister Egidius van Brugge voor de officialiteit van Kamerijk in 1255 als bemiddelaar was opgetreden in een geschil over tiendrechten tussen het Brusselse Sint-Janshospitaal en de Ninoofse abdij⁶⁰. Hij was niet alleen proost van het Sint-Pieterskapittel van Dowaaï, maar ook lid van het Sint-Donatiaankapittel van Brugge en van het Sint-Pieterskapittel van Rijsel. Hij was gedurende zijn ganse loopbaan grafelijk ambtenaar en enige tijd

⁵⁸ Becker, ed., *Das Necrologium der vormaligen Prämonstratenser-Abtei Arnstein*, 214-215 kwalificeert de tekst als een gebed voor de opname in de "Kloster-Brüderschaft". De tekst te Arnstein is geschreven op het einde van de 13de eeuw en dus recenter dan die te Ninove. We danken hartelijk dr. Bruno Krings (Neuwied, Duitsland) die ons bereidwillig een fotografische afdruk van de Arnsteinse tekst heeft bezorgd.

⁵⁹ Wellicht zijn nog andere getuigen te vinden. In het licht van de hier aangebrachte nieuwe gegevens zouden de door Wolf aangehaalde analoge teksten o.m. uit Braine, waarvan de titel luidt *Ad societatem dandam*, moeten geherinterpreteerd worden (Wolf, *Trado meipsum ecclesiae*, 60, noot 139).

⁶⁰ *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, nr. CCLIV.

ook raadsheer en werd belast met talrijke bemiddelingsopdrachten bij conflicten. In de literatuur is hij beter bekend als Egidius van Bredene, grafelijk ambtenaar en stichter van het cisterciënzerinnenklooster van Spermalie bij Brugge, waar hij in 1270 begraven werd⁶¹.

Deze tekst is bijzonder interessant omdat het de enige tekst in het Ninoofse abdijsarchief is, waarin de abdij zelf in een contractuele formule de toekenning van de *fraternitas* omschrijft⁶². Korte formuleringen van die toekenning komen nog voor, maar dan in schenkingsoorkonden, waarbij de gever in ruil voor zijn schenking de *fraternitas* ontvangt⁶³. Tevens blijkt uit deze tekst dat er eigenlijk drie partijen betrokken zijn bij de toekenning van de *fraternitas*: de persoon die opgenomen wordt, de abt en het convent. Het convent is betrokken partij omdat het enerzijds de liturgie van het plechtige jaargetijde moet uitvoeren, maar anderzijds als compensatie recht heeft op een pitantie en dat daartoe door de abt eigen en onvervreembare middelen moeten worden voorzien (zie ook volgend punt). Ten slotte stellen we vast dat de naam van de in de *fraternitas* opgenomen persoon tweemaal genoteerd wordt in een geschreven document: een eerste maal in de contracttekst bij de opname in de *fraternitas* en een tweede maal in het *necrologium* bij het overlijden⁶⁴. Was het opstellen van een contracttekst een algemene praktijk of is de tekst met de verbintenis ten overstaan van Egidius van Brugge een uitzondering⁶⁵? Werpt deze contracttekst enig licht op de enigmatische formule over het ritueel van de opname in de *fraternitas* 'per librum'⁶⁶? In de Ninoofse oorkonden wordt de uitdrukking 'per librum' gebruikt in juridische transacties. Zo stelde Otto II van Wedergrate de Ninoofse abt in het bezit van zijn

⁶¹ Over hem verscheen een uitvoerige biografie: Strubbe, *Egidius van Bredene*. Een handschrift van de abdij van Ter Doest, door hem geschonken, draagt de notitie: *ex dono domini Egidii de spaermaalgen, prepositi sancti Petri Duacensis, canonici beati Donatiani Brugensis* (Hoste, *De handschriften van Ter Doest*, 103).

⁶² Evers, ed., *L'Obituaire de l'Abbaye de Prémontré*, VIII geeft de volledige tekst van een gelijkaardig formulier uit het *obituarium* van Prémontré. Deze tekst stamt uit de 14de eeuw.

⁶³ Er zijn drie oorkonden waarin dit expliciet geformuleerd wordt: *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, nrs. XXXXVI (oorkonde van 1178); XLII (1181; zie eveneens noot 56); CCLIV (1281).

⁶⁴ Egidius van Brugge wordt in het Ninoofse *necrologium* herdacht op 6 december: *et magistri Egidii sacerdotis et prepositi de Sparmalge, quibus debemus officium*.

⁶⁵ In het kapittelboek van de Sint-Maartensabdij van Doornik zijn een tiental vergelijkbare contractteksten opgetekend (Berlière, ed., 'Nécrologe de l'abbaye de Saint-Martin', 254-259).

⁶⁶ Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap I', 35-37.

rechten op een stuk grond door het overhandigen van een boek (een symbolisch boek of de akte met de eigendomstitels?)⁶⁷. Werd op gelijkaardige manier iemand door het overhandigen van een boek (het kapittelboek of de akte van de opname?) juridisch opgenomen in de *fraternitas*?

- c. Oorkonde in verband met een conflict tussen abt en convent over de pitantie (bijlage 3)

Een oorkonde uit 1219 van de Ninoofse abt Radulfus (1209-1246)⁶⁸ is in het kapittelboek opgenomen fol. 139vo. Het gaat om een stuk perkament dat op de originele folio is geplakt. De tekst is sterk aangetast door vochtinvreting. Gelukkig is in een vijftiende-eeuws cartularium een afschrift bewaard⁶⁹. In de oorkonde wil de jonge abt Radulfus een conflict oplossen dat tussen hem en het convent gerezen is. De last van de talrijke jaargetijden was voor het convent zo groot en de pitantie⁷⁰ die daartegenover stond zo klein dat het convent morde en de abt in overleg met het convent en de vader-abt van Park besloot de door hem en zijn voorgangers genoteerde jaargetijden tot één herdenking te hergroeperen, zodat de liturgie plechtiger kon verlopen in het koor en de pitantie overvloediger kon zijn in de refter van het convent. De abt hevelt daartoe een deel van zijn inkomsten over naar de pitantie en somt ter vrijwaring van toekomstige conflicten de inkomsten op die door vroegere schenkingen specifiek aan de pitantie zijn toegekend en die niet van die bestemming mogen worden afgeleid, zodat een overvloedige toemaat aan vis en wijn in de refter niet zou ontbreken.

Uit deze oorkonde kunnen we afleiden dat in het begin van de dertiende eeuw te Ninove de inkomsten van de pitantie nog niet duidelijk onderscheiden waren van de algemene inkomsten van de abdij en dat de abt naar eigen goeddunken een toemaat in de refter gaf. In de oudste ordevoorschriften is alleen sprake van het geven van een 'prebende', nog niet van een 'pitantie'. Die prebende bestond uit een maaltijd voor één kloosterling die het ganse jaar door bedeed werd voor de armen. Een tweede extra maaltijd werd gegeven gedurende de eerste dertig dagen na

⁶⁷ "et per librum a me in manus dicti abbatis porrectum investiui eamdem ecclesiam de dictis tribus piciis prati jure haereditario in perpetuum" (Codex diplomaticus, ed. De Smet, nr. CCVIII; oorkonde van 1247). Zie een gelijkaardige formulering in: Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap I', 37.

⁶⁸ Mersch en Wauthoz-Glade 'Abbaye de Ninove', 508-510.

⁶⁹ Mechelen, AA, Praemonstratensia, Ninove, nr. 2, fol. 146-146vo.

⁷⁰ *Pietantia* hier in de betekenis van « distribution extraordinaire de nourriture aux moines » (Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon*, 796).

het overlijden van een kloosterling: *in refectorio una prebenda pauperibus tribuatur*⁷¹. Volgens voorschriften uit de eerste helft van de dertiende eeuw werd bij jaargetijden met een volledig officie eveneens één prebende voorzien, die voor de armen bestemd was⁷². Werde die prebende op een lege plaats in de refter opgediend en nadien aan de armen gegeven? Is daaruit de gewoonte gegroeid om in de refter ook iets extra te voorzien voor de kloosterlingen? Dat speciale prestaties in het koor beloond werden met een betere portie eten in de refter blijkt alleszins in de dertiende eeuw, toen toegelaten werd dat de zangers bij de grote feestdagen een *pitantia* ontvingen⁷³.

De oudste verwijzing naar een pitantie in de Ninoofse oorkonden, die evenwel nog niet met die term aangeduid wordt, dateert van 1187⁷⁴. Blijkbaar kwam de druk aanvankelijk van de schenkers, die met een geste naar het convent bij de kloosterlingen de goodwill wilden opwekken om het jaargetijde naar behoren uit te voeren. Die schenkers situeerden zich in de bovenlaag van de regionale adel. Onder abt Radulfus werd onder druk van het convent de pitantie een instelling met een eigen onvervreemdbaar patrimonium. Dit blijkt niet alleen uit de geciteerde oorkonde van abt Radulfus van 1219, maar ook uit een tussenkomst van Conradus, abt van Prémontré, gedateerd juli 1230, waarin hij het convent en de Ninoofse kanunnik Walter van Hartbeke (de eerste *pitantiarius*?) garandeert dat de inkomsten van twintig zilveren schellingen voor de pitantie onvervreembaar bezet zijn op een stuk grond van het hof te Roeselaar⁷⁵. Blijkbaar waren de betwistingen over de inkomsten van de pitantie tussen abt Radulfus en zijn convent na 1219 nog niet opgelost en deed het convent beroep op de abt van Prémontré om de inkomsten van de pitantie veilig te stellen. Die tendens om spijkerharde garanties te stellen dat

⁷¹ Lefèvre, ed., *L'ordinaire de Prémontré*, 120; Van Waefelghem, ed., 'Les premiers statuts', 59.

⁷² Lefèvre, ed., *L'ordinaire de Prémontré*, 122: *et prebenda in refectorio ex integro peragetur servitium*.

⁷³ Idem, ed., *Coutumiers liturgiques*, 23: *cantoribus, vel hiis qui vice eorum choro present, debetur ex consuetudine approbata pitantia de vino meliori et de cibo delicatiori*.

⁷⁴ *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, nr. LVIII. Everardus Radolf bepaalt bij zijn schenking: *anniversario meo quotannis jamdictae ecclesiae fratribus refectio solito accuratius procuretur, et pia ac liberali devotione uberius impendatur*. Een gelijkaardig verzoek is geformuleerd in een oorkonde uit 1181 van de graaf van Vlaanderen, Filips van de Elzas, gericht aan verscheidene abdijen (Bijsterveld en Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap I', 17-18 en noot 48).

⁷⁵ *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, 863-864, nr. CLVIII.

de inkomsten voor de pitantie niet naar elders zouden afgeleid worden, blijkt eveneens uit de hoger geciteerde verbintenis van 1255 met Egidius van Brugge en uit nog twee andere oorkonden. De eerste is van 1247⁷⁶. Otto II van Wedergrate schenkt er een weide, waarvan de opbrengsten exclusief moeten dienen voor het spijzen van de pitantie op de dag van het jaargetijde van zijn overleden vrouw, die in de abdij begraven werd: "*volens quod de fructibus ex dicto prato provenientes plenaria et solemnis pietantia singulis annis in perpetuum in dicto anniversario die conventui dictae ecclesiae splendide procuretur.*" In de andere oorkonde van 1281 schenkt Arnoldus van Leuven, heer van Breda, tien pond parisis jaarlijks, waarbij hij uitdrukkelijk bepaalt dat zeven ervan dienen voor de vermeerdering en de verbetering van de pitantie van het convent en drie voor het branden van de lamp in het koor en hij voegt eraan toe: "*sic utique et non alia dictas decem libras decernimus convertendas*"⁷⁷. In ruil voor zijn schenking werd hij door de abt en het convent in de *fraternitas* opgenomen.

De oorkonde van abt Radulfus leidt nog tot een andere vraag. Werden schenkingen aan de pitantie genoteerd in het kapittelboek? Zowel in het middeleeuwse kapittelboek van Prémontré als dat van Arnstein is dit het geval⁷⁸. Dat de oorkonde van abt Radulfus in het Ninoofse kapittelboek werd ingeplakt en nadien met nieuwe namen werd aangevuld, wijst op een eerste zeer primaire vorm van register. Ook in het *necrologium* is sporadisch bij enkele namen de verplichting voor een pitantie in de marge genoteerd. Het moment dat de pitantieverplichtingen zo omvangrijk werden dat een eigen administratie onder verantwoordelijkheid van de *pitan-tiarius* noodzakelijk werd, is voor Ninove bij gebrek aan vroege rekeningen moeilijk te bepalen. In de oorkonden wordt in 1289 de eerste maal een Ninoofse kloosterling uitdrukkelijk vermeld in de functie van *pietantiarius*⁷⁹.

⁷⁶ *Ibidem*, 901-902, nr. CCVIII.

⁷⁷ *Ibidem*, 945-946, nr. CCLIV.

⁷⁸ Voor Prémontré, zie Soissons, Bibliothèque municipale, mss, nr. 9, fol. 255-262vo. Evers nam zich voor deze tekst te publiceren, maar kwam daar niet meer toe (Evers, ed., *L'Obituaire de l'Abbaye de Prémontré*, VI-VII). Voor Arnstein geeft Becker, ed., *Das Necrologium der vormaligen Prämonstratenser-Abtei Arnstein*, 4-7 een weergave. Daar is de tekst als volgt gerubriceerd: *Isti sunt census et redditus pietencie nostre spectantes ad consolacionem conventus*. Dat zowel de tekst van Prémontré als van Arnstein 13de-eeuws is, wijst erop dat de pitantie zich pas na 1200 als een afzonderlijke instelling met een eigen patrimonium ontwikkeld heeft.

⁷⁹ *Codex diplomaticus*, ed. De Smet, 962, nr. CCLXXV.

Besluit

Het Ninoofse kapittelboek is het oudste voor de premonstratenzer orde in de Nederlanden. Het is het een vrij compleet voorbeeld van wat in de middeleeuwen een kapittelboek was. De Ninoofse codex bevat in zijn onderdelen belangrijk Europees vergelijkingsmateriaal. Het Ninoofse *martyrologium* bewijst dat er in de orde van Prémontré niet één, maar meerdere teksttradities van het *martyrologium* van Usuardus hebben gecirculeerd. De tekst met het gebedsformulier voor de intrede in de *fraternitas* is zowel in het kapittelboek van Ninove als in dat van Arnstein bewaard gebleven. De oorkonde van abt Radulfus toont eveneens aan dat vanaf 1219 de pitantie te Ninove een zelfstandige instelling wordt. Uitzonderlijk interessant is de reeks van drie opeenvolgende *necrologia*, waarin van de twaalfde tot de achttiende eeuw de handschriftelijke notitie van de namen van de te commemoreren personen opgetekend werden, zodat de evolutie van het *necrologium* in de 'longue durée' op de voet kan gevolgd worden. Het verdwijnen van het *liber capituli* en het verzelfstandigen van het *necrologium* tot een apart boek is ook te Ninove duidelijk gemarkeerd door het maken van het tweede *necrologium* in 1652.

Bronnen en literatuur

Archivalische bronnen

Averbode, Abdijarchief, I, reg. 107 (*necrologium*) en IV, hs. 48 (*martyrologium*).
Beveren, Rijksarchief (RA), Abdij Ninove (AN),

nr. 70 (*Chronotaxis*).

nr. 92 (kapittelboek met obituarium A).

nr. 93 (obituarium B).

nr. 94 (obituarium C).

oorkonden (genummerd volgens tekstuitgave De Smet).

Brussel, Koninklijke Bibliotheek (KB), Handschriften,

nr. 11563-11564 (kapittelboek Park).

nr. 19106 (*martyrologium Bonne-Espérance*).

nr. 20748 (*martyrologium-necrologium Tongerlo*).

Grimbergen, Abdijarchief, Kl. II, nrs. 26 en 27 (*necrologia*).

Mechelen, Aartsbisshoppelijk Archief (AA), Praemonstratensia,

Abdij Berne, nr. 1 (kapittelboek).

Abdij Ninove, nr. 2 (cartularium).

Soissons, Bibliothèque municipale, manuscrits, n° 9 (kapittelboek Prémontré).

Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 11, II c I b (kapittelboek Arnstein).

Uitgegeven bronnen en repertoria

- Backmund, N., *Monasticon Praemonstratense* (Straubing 1949-1956; 3 delen).
- Beckers, Dr., *Das Necrologium der vormaligen Prämonstratenser-Abtei Arnstein an der Lahn*. Annalen des Vereins für Nassauische Alterthumskunde und Geschichtsforschung 16 (Wiesbaden 1881).
- Berlière, Ursmer, ed., 'Nécrologe de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai', *Documents inédits pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* I (Maredsous 1894), 133-292.
- Bijsterveld, A.-J.A. en D. Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek en de Stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij. Liber miraculorum Sancti Cornelii Ninivensis. Historia foundationis Ninivensis abbatae. De Boete*. Inleiding, Tekst-uitgave en vertaling. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis, Series B 24 (Leuven 2001).
- Codex diplomaticus abbatae Ninoviensis*, ed. J.-J. De Smet, *Recueil des chroniques de Flandre* II (Brussel 1841) 751-983.
- Evers, J., ed., *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré (XII s. Ms 9 de Soissons, 2ème partie)* (Supplement *Analecta Praemonstratensia* 1 (1925)).
- Hugo, C.L., ed., *Sacri et Canonici Ordinis Praemonstratensis Annales* (Nancy 1734-1736; 2 delen).
- Lefèvre, P.F., ed., *Coutumiers liturgiques de Prémontré du XIIIe et du XIVe siècle*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 27 (Leuven 1953).
- Idem, ed., *L'ordinaire de Prémontré d'après des manuscrits du XIIe et du XIIIe siècle*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 22 (Leuven 1941).
- Idem, *Les statuts de Prémontré, réformés sur les ordres de Grégoire IX et d'Innocent IV au XIIIe siècle*. Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique 23 (Leuven 1946).
- Idem en W.M. Grauwen, ed., *Les statuts de Prémontré au milieu du XIIe siècle*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 12 (Averbode 1978).
- Lemaître, J.-L., *Répertoire des documents nécrologiques français*. Recueil des documents des historiens de la France. Obituaires 7 (Parijs 1980; supplément 1987, deuxième supplément 1992).
- Niermeyer, J.F., *Mediae Latinitatis Lexicon minus* (Leiden 1989).
- Put, E. en C. Peersman, *Inventaris van het archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove, 1092-1796 (1812)*. Rijksarchief te Beveren, Inventarissen 161 (Brussel 2008).
- Slechten, G., ed., *Necrologium monasterii S. Mariae Sanctique Joannis Baptistae in Averbode Ordinis Praemonstratensis* (Supplement *Analecta Praemonstratensia* 54-60 (1978-1984)).
- Strubbe, I. en L. Voet, *De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne tijden in de Nederlanden* (Brussel 1960; reprint 1991).
- Van Spilbeeck, W., ed., *Necrologium Ecclesiae B.M.V. de Tongerlo, Ordinis Praemonstratensis* (Tongerlo 1902).

- Van Waefelghem, R., ed., *Le nécrologe de l'Abbaye de Parc* (Brussel 1908).
 Idem, ed., *L'obituaire de l'abbaye de Prémontré (XII s.- Ms 9 de Soissons)* (Leuven 1913).
 Idem, ed., 'Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré. Le Clm. 17.174 (XIIe siècle)', *Analectes de Prémontré* 9 (1913) 1-74.
 Warlop, E., *The Flemish Nobility before 1300* (Kortrijk 1975).

Literatuur

- Bijsterveld, A.-J.A. en P. Trio, 'Van gebedsverbroedering naar broederschap. De evolutie van het fraternitas-begrip in de Zuidelijke Nederlanden in de volle Middeleeuwen (I)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 6 (2003) 7-48; (II), *ibidem* 9 (2006) 7-46.
 Declercq, Georges, 'De ontzettende macht van Sint Cornelis', *MADOC. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 18 (2002) 117-121.
 Dubois, J., *Les martyrologes du Moyen Age Latin*. Typologie des sources du moyen âge occidental 26 (Turnhout 1978); Idem, *mise à jour du fascicule n° 26* (Turnhout 1985).
 Jansen, J.E., *L'abbaye norbertine du Parc-le-Duc. Huit siècles d'existence 1129-1929* (Mechelen 1929).
 Hofmeister, Philipp, 'Das Totengedächtnis im Officium Capituli', *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner Ordens und seiner Zweige* 70 (1959) 189-200.
 Hoste, Anselm, *De handschriften van Ter Doest* (Steenbrugge 1993).
 Huglo, M., 'L'office de prime au chapitre', in: Jean-Loup Lemaître, ed., *L'église et la mémoire des morts dans la France médiévale. Communications présentées à la table ronde du C.N.R.S., le 14 juin 1982. Études Augustiniennes* (Parijs 1986) 11-16.
 Huyghebaert, N., *Les documents nécrologiques*. Typologie des sources du moyen âge occidental 4 (Turnhout 1972); Lemaître J.-L., *Mise à jour du fascicule n° 4* (Turnhout 1985).
 Lauwers, M., *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au moyen âge (diocèses de Liège, XI-XIIIe siècles)*, (Parijs 1997).
 Lefebvre, Ch., 'Douai. La collégiale S.-Pierre', *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 14 (Parijs 1960) 709.
 Lefèvre, P., *La liturgie de Prémontré. Histoire, formulaire, chant et cérémonial*. Bibliotheca Analectorum Praemonstratensium 1 (Leuven 1957).
 Idem, 'Un formulaire liturgique pour l'affiliation des tertiaires prémontrés au XIIIe siècle', *Pro Nostris. Ephemerides trimestriales commissionis norbertinae «Pro hostia»* 7 (1935) 55-56.
 Idem, 'Quatre services annuels pour tous les défunts dans l'ordre de Prémontré', *Analecta Praemonstratensia* 53 (1977) 124-129.

- Idem, 'Les prières et l'office capitulaire dans la liturgie de Prémontré', *Analecta Praemonstratensia* 24 (1948) 63-68.
- Lemaître, J.-L., 'Aux origines de l'office du chapitre et de la salle capitulaire. L'exemple de Fontenelle, in: H. Altsma, ed., *La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de 650 à 850*. Colloque historique international. Beihefte der Francia 16 (2 vols. Sigmaringen 1989) II 365-369.
- Idem, 'Liber capituli. Le livre du chapitre, des origines au XVIe siècle. L'exemple français', in: K. Schmid en J. Wollasch, ed., *Memoria. Der Geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*. Münstersche Mittelalter-Schriften 48 (München 1984) 625-648.
- Mersch, G. en J. Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', in: *Monasticon belge. 7. Province de Flandre orientale* (Luik 1980) 485-535.
- Overgaauw, E.A., *Martyrologes manuscrits des anciens diocèses d'Utrecht et de Liège. Étude sur le développement et la diffusion du Martyrologe d'Usuard* (Hilversum 1993).
- Sauer, Christine, *Fundatio und Memoria. Stifter und Klostergründer im Bild. 1000 bis 1350*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 109 (Göttingen 1993) 51-53, 60-61.
- Strubbe, E.I., *Egidius van Breedene (11...-1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij van Spermalie: Bijdrage tot de geschiedenis van het grafelijke bestuur en van de Cisterciënser Orde in het dertiende-eeuwsche Vlaanderen* (Gent 1942).
- Van de Perre, D., *De culturele horizon van het middeleeuwse kerkgebouw (12de-16de eeuw) in het bijzonder bij de premonstratenzers. Vergelijkende cultuurhistorische studie van zijn intellectuele en functionele context* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Geschiedenis KUL, Leuven 1998).
- Idem, 'De heren van Ninove van Gerard III van Grimbergen tot Jan van Namen (1180-1296)', *Het Land van Aalst* 59 (2007) 47-67.
- Idem, 'Is Damiaan de auteur van het Ninoofse Mirakelboek?', *Het Land van Aalst* 55 (2003) 254-256.
- Idem, 'Het Ninoofse kapittelboek', *Memorievieringen bij Norbertijnen*. Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdrage van de contactdag 16 (Averbode 2006) 33-46.
- Idem en R. Van Hauwe, 'De Geschiedenis van Denderwindeke. Deel II. De middeleeuwse heren (ca. 1100-1487)', *Het Land van Aalst* 44 (1992) 1-62.
- Idem, 'De Geschiedenis van Denderwindeke. Deel III. Parochie en kerkelijk grondbezit tijdens de Middeleeuwen, inzonderheid de aanwezigheid van Vermand (Fr.), Vicoigne (Fr.) en Ninove (1138-1490)', *Het Land van Aalst* 46 (1994) 73-130.
- Van Twembeke, J., *Lijst der heerlijkheden van het Land van Aalst*. Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis. Voorlichtingsreeks (Gent 1962).
- Wolf, G.M., *Trado meipsum Ecclesiae. Die Feiern der Eingliederung in den Prämonstratenser-Orden als Spiegel prämonstratenschen Spiritualität* (Windberg 2005).

Summary

The Ninove Chapter Book is the oldest of its kind for the Premonstratensian Order in the Low Countries and is a fairly complete example of what a chapter book actually was in the Middle Ages; the various parts of this particular codex also contain important European, comparative data. The *martyrologium* demonstrates that not one, but several text traditions of the *martyrologium* of Usuardus circulated within the Order of Prémontré and, unique to this codex, there is a text containing the form of prayer for entry into the *fraternitas*. An analogous text is found in the Arnstein Chapter Book. Further is the charter drawn up by abbot Radulfus, indicating that the 'pittance' at Ninove was a separate institution from 1219 on. Of exceptional interest is the series of three successive *necrologia*, which give a written record — from the twelfth to the eighteenth century — of the names of the persons to be commemorated, thereby enabling the development of the *necrologia* to be traced in detail over the long term. The preparation of the second *necrologium* at Ninove in 1652 clearly marks the disappearance of the *liber capituli* and the transformation of the *necrologium* into a separate book.

Hoogstraat 23
B-9401 Ninove

Dirk VAN DE PERRE
Research fellow Kath. Universiteit Leuven
dep. Geschiedenis

BIJLAGEN

1

Liturgisch formulier voor de opname in de fraternitas.

(Ninove, ca. 1185; Arnstein, einde 13de eeuw)

A. Origineel: Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 92, fol. 147vo-148; perkament.

Uitgave: P. Lefèvre, 'Un formulaire liturgique pour l'affiliation des tertiaires prémontrés au XII siècle', *Pro Nostris* 7 (1935) 56.

B. Tweede origineel: Wiesbaden, Hessisches Hauptstaatsarchiv, 11, II c 1b, fol. 124 en 124vo; perkament.

Recht gedrukt: gemeenschappelijke tekst Ninove en Arnstein. Cursief: alleen te Arnstein. Vet: rode inkt in het origineel. Noten a tot h: varianten in de tekst van Arnstein ten overstaan van die van Ninove, die als basistekst genomen is.

Qualiter societas detur petentibus

Primum dicitur vers.: Suscepimus, deus, mi[sericordi]am.

Svscipiat te (uos*) dominus *noster* Ihesus Xristus in consortio electorum suorum et suscipimus te (uos*) in nomine eius, edocti monitis eius, in manus et orationes et in consortium uere fraternitatis et karitatis, ut ipse corda nostra et mentes nostras in suo sancto seruicio conseruare dignetur unanimes^a, qui nos ad hunc diem peruenire concessit incolumes, qui cum patre ...

Ecce quam bonum. Gloria patri. Kirieleison, xristeleison, kirie. Pater noster ... et ne nos.

Saluum fac seruum. Mitte ei domine. Nichil proficiat. Domine exaudi^b. Domine, deus patrum nostrorum, qui dixisti, ubicumque^c fuerint congregati in nomine meo duo uel tres, in medio eorum sum, tu hodie medium nostrum adesse digneris^d et huic societati manum misericordie tue impende^e, ut per te uera et stabilis in bono nostra deuotio perseueret, et^f tuis mandatis obedientes, et pro inuicem orantes, te gubernante, corde saluari mereamur et corpore^g et ad eternam beatitudinem ualeamus peruenire, in qua uiuis et regnas, deus per omnia secula ...^h

* In superscript later toegevoegd, alleen te Ninove.

^a in suo... unanimes, Arnstein: *in suo seruitio unanimes faciat*

^b Ecce ... exaudi, Arnstein: *Ps.: Misere mei deus. Ps. Ecce quam bonum. + Preces. Saluum fac s[eruum] t[uum]. Vers.: Mitte ei auxilium de s[ancto]. Vers.: Esto ei domine t[urris] f[ortitudinis]. Vers.: D[ominu]s v[obiscum]. Oratio.*

^c Arnstein: *ubi*

^d Arnstein: *dignare*

^e Arnstein: *et huic societati nostre misericordiam tuam impende*

^f Arnstein: *ut*

^g Arnstein: *corde et corpore salui esse mereamur*

^h in qua ... secula ..., Arnstein: *qui...*

2

Verbinten is tot opname in de fraternitas aangegaan ten overstaan van magister Egidius van Brugge (alias Egidius van Bredene).

(1255)

Origineel: Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 92, fol. 138vo; perkament.

Quod Uirvm uenerabilem magistrum Egidium de Brugis, prepositum ecclesie Sancti Petri de Duaco⁸⁰, qui negotium ecclesie nostre solius diuine miserationis intuitu pia deuotione fideliter et efficaciter permouit, in confratrem sicut dignum est recepimus, et eidem deuote concessimus plenam participationem omnium bonorum spiritualium que in ecclesia nostra fient in perpetuum ad mortem pariter et ad uitam; affectuose nimirum operantes, vt ex ipsis bonis spiritualibus eundem fructum consequi mereatur, quem nos ex ipsis desideramus percipere, qui in eis transigimus dies nostros, adientes nichilonimus quod cum predictus magister. E. uiam uniuerse carnis ingressus fuerit, obitus eius in calendario nostro scribetur, et dies anniuersarius obitus sui in ecclesia nostra perpetuo sollempniter celebrabitur, assignabuntur quoque a domino abbate redditus speciales ex quibus ea die conuentui in refectorio debebit sollempnis pietantia prouideri.

⁸⁰ Dowai (Douai) in Noord-Frankrijk. Het kapittel werd opgericht in 1225; zie Lefèvre, 'Douai', 709.

3

Abt Radulfus garandeert bij jaargetijden eigen inkomsten voor de pittance van het convent.

1219

Origineel: niet voorhanden.

Afschriften:

- a. Beveren, Rijksarchief, Abdij Ninove, nr. 92, fol. 139vo; perkament, 2de helft 13de eeuw).
- b. Mechelen, Aartsbischooppelijk Archief, Praemonstratensia, Abdij Ninove, nr. 2 (cartularium). Rubriek *In diuersis.v. De anniuersariis nostris*, fol. 146-146vo; papier, 15de eeuw.

Uitgave: *Codex diplomaticus abbatiae Ninoviensis*, ed. J.-J. De Smet, *Recueil des chroniques de Flandre* II (Brussel 1841) 839, nr. CXXII (uitgave naar b)⁸¹.

Onze uitgave is gebaseerd op b met, waar mogelijk, correcties op basis van a.

In nomine sancte et indiuidue trinitatis. Ego Radulphus, dei gratia Niniuensis ecclesie abbas, omnibus hoc scriptum lectoris notum facio, quod propter nutriendam pacem et concordiam inter fratres anniversarios dies defunctorum qui per antecessores vel per me sunt annotati, ut officium pro defunctis deuotius in choro et pietantia fratribus vberius fieret in refectorio, in vnum collegi de communi consensu fratrum et consilio domini Y[wannus] de Parco patris abbatis⁸² et pro hiis omnibus assignaui priori et conuentui septem libras preter v solidos recipiendas in censu apud Roeselaer⁸³ in festo beati Stephani, ut cum anniuersarii dies subnotati sibi successerint, fratribus pietancia piscium et vini copiose debeat inde procurari. Insuper etiam adieci particulam decime quam habui apud Holebekam⁸⁴, communem cum decima que minutioni fratrum est assignata. Et ne forte, quod absit, aliquis successorum meorum temere attemptet in posterum, in periculum anime sue fratribus hanc assignationem subtrahare vel

⁸¹ Bevat talrijke transcriptiefouten.

⁸² Ywannus Bierbacensis (Jan van Bierbeek) was van 1212 tot 1226 abt te Park, de moederabdij van Ninove (Jansen, *L'abbaye du Parc*, 221-222).

⁸³ Roeselaar, gehucht van Sint-Antelinks, deelgemeente van Herzele (provincie Oost-Vlaanderen). De abdij bezat er het Hof te Roeselaar (Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 27).

⁸⁴ Hollebeke, gehucht van Woubrechtgem, deelgemeente van Herzele.

imminuere bona que per eos quorum anniuersarium diem celebrare nobis sunt collata et ad obseruandum anniuersarium assignata breuiter libuit annotari. Pro domino E[verardus] Radolf⁸⁵ xl bonaria nemoris apud Bochout⁸⁶. Pro domino Ing[elberto] de Aynghe⁸⁷ iiii^{or} bonaria terre apud Hertbeke⁸⁸. Pro domino Ger[ardo] et Arnoldo, abbatibus⁸⁹, quinta gerba apud Strithem⁹⁰. Pro Henrico Werregaren iuniore x marcas. Pro Hugone Losgart et Ida vxore sua x libras⁹¹. Pro domino Gerardo de Grinbergis et Alicia vxore sua xxx libras⁹². Pro domino Arnoldo de Grinbergis xxv libras⁹³. Pro domina Virgina de Herzele⁹⁴ ii bonaria terre. Pro domina Mathilde de Allodio ii bonaria terre⁹⁵. Pro domina Elizabeth comitissa x marcas⁹⁶. Pro domino Radulfo notario⁹⁷ et Maria filia sua de Popperode⁹⁸

⁸⁵ Evrard III Radolf (1157-1189), kastelein van Doornik (Warlop, *The Flemish Nobility*, 1159-1160).

⁸⁶ Boechoute: gehucht van Dikkelvenne, deelgemeente van Gavere (provincie Oost-Vlaanderen), waar de abdij van Ninove een proosdij had (Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 128). De oorkonde van de schenking bleef bewaard (*Codex diplomaticus*, ed. De Smet, nrs. III en LIX).

⁸⁷ Edingen (provincie Henegouwen). Ingelbert III van Edingen overleed in 1193 en werd in de Ninooftse abdij begraven. Hij was gehuwd met Elizabeth. Zijn schenking staat genoteerd in de *Chronotaxis* van Godfried Van Elshout (Beveren, RA, AN, nr. 70, fol. 153).

⁸⁸ Herbeek, gehucht te Sint-Renelde of Saintes, deelgemeente van Tubeke (provincie Waals-Brabant). De abdij had er een hof (Bijsterveld en Van de Perre, ed., *Het Mirakelboek*, 162).

⁸⁹ Gerardus, abt van Ninove van 1142 tot 1185; Arnoldus, abt van 1185 tot 1190 (Mersch en Wauthoz-Glade, 'Abbaye de Ninove', 502-505).

⁹⁰ Strijtem, deelgemeente van Roosdaal (provincie Vlaams-Brabant).

⁹¹ Hugo Werregaren en Hugo Losgart worden vernoemd als getuigen bij schenkingen in 1186 en 1195 (Beveren, RA, AN, nr. 70, fol. 127 en 164).

⁹² Grimbergen, provincie Vlaams-Brabant. Gerardus III van Grimbergen, heer van Ninove en Grimbergen van 1180 tot 1201, was gehuwd met Adelize van Dendermonde, alias Alicia van Buischeure, die overleed in 1212 (Van de Perre, 'De heren van Ninove', 53-54).

⁹³ Arnoldus III van Grimbergen, broer van Gerardus III. Hij bezat het co-dominium over Ninove en Grimbergen van 1180 tot 1211 (Van de Perre, 'De heren van Ninove', 53).

⁹⁴ Virgina van Herzele wordt in een getuigenlijst vernoemd in 1186 (Beveren, RA, AN, nr. 70, fol. 124).

⁹⁵ Allodio of Neigem (deelgemeente van Ninove). Mathilde van Neigem, vrouwe van Meerbeke en Neigem, huwde met Otto van Trazegnies, heer van Trazernies en Silly. Zij overleed in of kort na 1214 (Van de Perre, 'De geschiedenis van Denderwindeke II', 2-4).

⁹⁶ Elizabeth van Vermandois, echtgenote van graaf Filips van de Elzas, overleed op 26 maart 1182 (Strubbe en Voet, *Chronologie*, 393).

⁹⁷ Radulfus was *notarius* van graaf Boudewijn IX en wordt vermeld in oorkonden van 1196 en 1200 (*Codex diplomaticus*, ed. De Smet, 809 en 819).

⁹⁸ Popperode: heerlijkheid afhankelijk van het grafelijk leenhof van Aalst, gelegen op het grondgebied van Aalst (provincie Oost-Vlaanderen) (Van Twembeke, *Lijst der heerlijkheden*, 223).

ii bonaria terre. Ut autem hec rata et inconcussa permaneant, scriptum hoc placuit sigillo nostro roborari et auctorizari. Actum anno domini m° cc° xix^o⁹⁹.

⁹⁹ De tekst van de oorkonde in het kapittelboek is zeven regels langer dan de hier uitgegeven tekst. De toevoeging is echter grotendeels onleesbaar. De tekst van 1219 is aangevuld met nieuwe schenkingen.